

HRVATSKI MEDICINSKI UDŽBENICI I PRIRUČNICI 19. STOLJEĆA

CROATIAN MEDICAL TEXTBOOKS AND MANUALS OF THE 19TH CENTURY

Mateja Fumić Bistre*

SAŽETAK

S obzirom na nužnost i važnost medicine u svakodnevnome životu, nije čudno što medicinsku literaturu na hrvatskome jeziku pratimo već nekoliko stoljeća. Do danas je većim brojem radova dan pregled povijesti medicinske literature na hrvatskome jeziku, mahom leksikografskih radova, enciklopedistike i publicistike. Unatoč tomu, hrvatska medicinska udžbenička i priručnička literatura 19. stoljeća rjeđe je sustavno proučavana kao zasebna cjelina. Devetnaesto je stoljeće u povijesti hrvatske znanstvene i kulturne produkcije iznimno važno: obilježeno je intenziviranjem rada na standardizaciji hrvatskoga jezika, jačanjem znanstvene terminologije te prosvjetiteljskim idejama da se znanost na hrvatskome jeziku približi javnosti. Djela nastala u tom razdoblju svjedoče o razvoju medicine na hrvatskome prostoru i vrijedan su izvor za proučavanje povijesti hrvatskoga znanstvenog i stručnog nazivlja, kao i znanstvenoga stila. Cilj je ovoga rada dati pregled odabranih hrvatskih medicinskih udžbenika i priručnika nastalih u 19. stoljeću, popisati ih te ukratko opisati njihovu strukturu, sadržaj i namjenu. Takvim se pristupom nastoji pridonijeti dopunjavanju postojećih pregleda starije hrvatske medicinske literature i ukazati na važnost tih djela za interdisciplinarna istraživanja.

Ključne riječi: *povijest hrvatske medicine, medicinski udžbenici i priručnici, povijest hrvatskoga književnog jezika, hrvatsko medicinsko nazivlje*

---

* Institut za hrvatski jezik, Zagreb, Hrvatska. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1614-3722>.

Adresa za korespondenciju: Mateja Fumić Bistre, Institut za hrvatski jezik, Ulica Republike Austrije 16, 10000 Zagreb. E-pošta: mfumic@ihj.hr.

UVOD

Hrvatska medicinska literatura, dijakronijski gledano, iznimno je plodna¹. Do 20. stoljeća, kada broj tiskanih medicinskih časopisa, leksikografskih djela, enciklopedistike, periodike te udžbeničke i ine literature raste, Hrvatska je već imala pozamašan opus. Spomenimo tako da Vladimir Dugački početke hrvatske medicinske enciklopedistike vidi u *Lucidaru*, a poslije u rukopisnome *Lexiconu* (1480.) dubrovačkoga pjesnika Ilije Crijevića i nedovršenomu rukopisnom leksikonu *Dizionario enciclopedico* liječnika Julija Bajamontija (v. Dugački 1991: 178), dok prve konkretnije podatke o medicini nalazimo u djelu *Encyclopaedia seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam prophanarum epistemon* (1559.) Pavla Skalića. Opusu treba pridodati i prvi hrvatski udžbenik primaljstva, ujedno prvu takvu knjigu na području cijele jugoistočne Europe (v. Fureš i sur. 2010) – *Brevis institutio de re obstetricia illi Kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y sziomaskeh ladanskeh sen horvatskoga orszaga y okolo nyega blisnesseh sztrankih* Ivana Krstitelja Lalangue iz 1777. godine.

Osobito veliku produkciju bilježe tzv. ljekaruše (vračaruše), koje datiraju još iz 15. stoljeća, a njihova je produkcija bila osobito plodna na kajkavskome području, kao i među hrvatskim franjevcima u Bosni i Hercegovini. Bliske su im i biljaruše, zbirke pučkih zapisa o ljekovitim svojstvima biljaka i načinu njihove priprave u zdravstvene svrhe.

Od 19. stoljeća počinje izlaziti i medicinska periodika, a prvi su medicinski časopisi bili *Slovinski prvenci o naravi i zdravlju*, *Glasnik društva slavonskih liječnika* te *Liječnički vjesnik*.

Ako se ovomu popisu pridodaju i starija hrvatska leksikografska djela u kojima susrećemo brojne nazive za bolesti, lijekove, zanimanja i instrumente, jasno je da jedan, kako ga često nazivamo, mali europski jezik, ima bogatu produkciju medicinske literature.

Slijedi popis i kratak opis nekoliko hrvatskih medicinskih udžbenika i priručnika nastalih u 19. stoljeću, koji su tada utjecali na rad hrvatskih liječnika, a s filološkoga su gledišta vrijedan izvor za proučavanje povijesti hrvatskoga književnog jezika.

---

¹ Do danas su o povijesti hrvatske medicinske literature, osobito leksikografskim djelima, pisali Vladimir Dugački (primjerice, 1978; 1991; 2001; 2007) i Ivo Padovan (1991), a popise i opise upotpunjuju i noviji članci (v. Tolj i sur. 2019; Fatović-Ferenčić i Brkić Midžić 2022).

MEDICINSKI UDŽBENICI I PRIRUČNICI U 19. STOLJEĆU

Ivo Padovan na početak sustavnoga prikupljanja i stvaranja hrvatskoga medicinskog nazivlja stavlja Đuru Augustinovića koji je u svojoj disertaciji, obranjenoj u Beču 1844., nastojao popisati nazive za opće anatomske dijelove, a osobito kosti glave (v. Padovan 1991: 174). No zbog Augustinovićeve nedovoljnoga poznavanja jezika nazivi nisu prevedeni na hrvatski jezik te je njegov doprinos hrvatskomu medicinskom nazivoslovlju ograničen na topografsku terminologiju (v. Pavlović 2001: 56). Njegov terminološki rad Ivan Dežman ne ocjenjuje osobito uspješnim, što vidimo iz predgovora njegova *Rječnika lječničkog nazivlja*: „Uvidiv potrebu takvoga nazivlja htio je Dr. Augustinović god. 1844. u svojoj razpravi za postignuće doktorstva, bar početi pripravljati materijal za takvo djelo [djelo napisano na hrvatskom jeziku, s hrvatskim nazivima za medicinske pojmove, op. M. F. B.], te je dodao anatomsčnim izrazom i hrvatske prevode, al nije žalibože u njoj ni sve kosti izbrojio. I tako osta taj prvenac nedočet” (Dežman 1868a: I).

Prvim većim znanstvenim medicinskim djelom napisanim na hrvatskome jeziku smatra se *Opisna anatomija ili razudbarstvo² čovječjega tiela* požeškoga liječnika Ante Schwarz³. Njegov udžbenik ima 485 stranica na kojima su opisani sljedeći anatomske sustavi: *koštani sustav* (prva knjiga), *mišićni sustav* (druga knjiga), *osjetilni sustav* (treća knjiga), *probavni sustav* (četvrta knjiga), *dišni sustav* (četvrta knjiga), *mokraćni i spolni sustav* (četvrta knjiga), *živčani sustav* (peta knjiga), *krvožilni i limfni sustav* (šesta knjiga). Podijeljen je u dva sveska. Prvi je objavljen 1873. i obuhvaća prve tri knjige, a drugi 1874. i obaseže od četvrte do šeste knjige, 122 stranice kazala naziva (*Popis terminoloških rieči*) na latinskome, njemačkome i hrvatskome jeziku te kratak popis pogrešaka. Oba su sveska tiskana u Zagrebu u Dioničkoj tiskari.

Liječnik Ivan Dežman autor je triju naslova povezanih s medicinom – prvoga hrvatskog tiskanog medicinskog rječnika *Rječnika lječničkog nazivlja* (1868.), priručnika za liječnike sudske medicine *Lječnička izvješća* (visa reperta) za *praktičnu porabu lječnikov* (1868.) te znanstveno-popularne knjižice *Čovjek prema zdravlju i ljepoti* (1872.). *Lječnička su izvješća* priručnik koji stoji na samim počecima⁴ li-

² „Raščlanjivanje, razudbarenje (...) metoda naučnog istraživanja putem rastavljanja nekog predmeta na njegove najjednostavnije sastavne dijelove” (Klaić 2001: 66).

³ U pojedinoj se literaturi spominje pod imenom Antun Schwarz (v. više Husinec 2013: 104), ali kako je svoju *Opisnu anatomiju* potpisao s dr. Ante Schwarz, žup. fizik varaždinski, odlučujemo se za ovaj oblik imena.

⁴ Gdje se u literaturi spominje *Kratka sudska medicina: praktični dio ili vademecum za sudko-liječničke poslove* (1889.) Nike Selaka kao prva knjiga sudske medicine u Hrvatskoj (v. Habek 2013). Tomu, dakle, nije tako jer su Dežmanova *Lječnička izvješća* tiskana dva-desetak godina prije.

terature sudske medicine, a u kojemu autor daje upute za sastavljanje liječničkih izvješća nakon pregleda unesrećenika ili nakon obdukcije.

U *Uvodu* autor objašnjava što su liječnička izvješća za koja se, smatra, neopravdano koriste nazivi *arbitrium*, *parere medicum*, pa i *visum repertum* (za koji smatra da ako se već upotrebljava, treba se upotrebljavati ispravno, kao *visum et repertum*). Ove nazive, osim zato što su napisani latinskim jezikom⁵, ne smatra ispravnima i zato što suzuju značenje onoga što liječničko izvješće podrazumijeva. Prema njegovu mišljenju, liječničko izvješće treba sadržavati *nalaz*, dakle osnovne informacije o onome što liječnik pregledava, i mišljenje (*mnjenje*), odnosno sud koji liječnik donosi o slučaju koji pregledava, a latinski nazivi upućuju na to da je riječ isključivo o nalazima, ne i liječničkome mišljenju.

Dalje daje upute za sastavljanje liječničkih izvješća, i to prema naputku o obdukciji (*paranje truplov*) koji je ondašnja vlada propisala 1855. (v. Dežman 1868b: V). Svako izvješće tako treba sadržavati sljedeće:

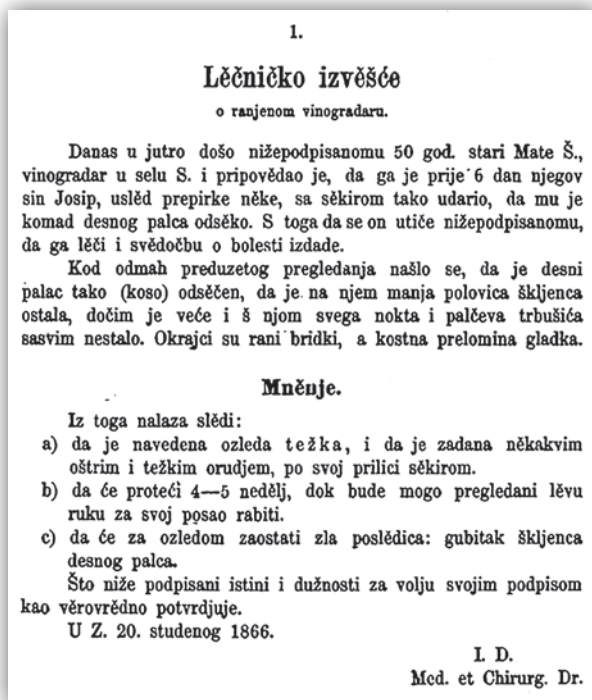
1. **Naslov** u kojem se daje tek kratka informacija o slučaju, a nerijetko se iz njega može zaključiti o kakvom je slučaju riječ (primjerice, *Ličničko izvješće o ranjem vinogradaru ili Zapisnik o paranju*). Slijedi vremenska oznaka kada su se obdukcija ili pregled dogodili (ili izrijekom navodi datum ili rabi konstrukcije poput *Danas ujutro*, a na kraju izvješća je onda naveden datum prema kojemu se zaključuje kada je to *dan*as bilo).
2. **Uvod** u kojemu se prikazuju neke okolnosti slučaja (tko je naredio obdukciju, gdje i kada se nesreća ili zločin dogodio, ako je riječ o obdukciji, u kakvu je stanju tijelo pronađeno, a, ako je moguće, treba navesti i identitet osobe te imena prisutnih vještaka i svjedoka).
3. **Nalaz**, osim što mora biti istinit, potpun i jasan, mora biti odijeljen po točkama „da može vještak u svom mnjenju, pozvav se na kakvu točku, istu laglje označiti” (Dežman 1868b: VI). Na dnu nalaza treba stajati u koliko je sati pregled završen i potpisi – vještaka desno, sudskega osoblja (*sudbeno osoblje*) i svjedoka lijevo. Taj dio izvješća sadrži sve važne informacije o tome kako je liječnik zatekao unesrećenoga.
4. Najvažniji je dio izvješća **mišljenje** (*mnjenje*) jer „na temelju istoga svoje osude snuje i sudi o poštenju, imutku, slobodi i životu” (Dežman 1868b: VII). *Mnjenje* sadrži podatke o mjestu i vremenu obdukcije ili pregleda te informaciju po čijoj je naredbi liječnik pregledao unesrećenika ili pokojnika, a završava uvijek

---

⁵ Na samome početku djela navodi motive nastanka rada: „Da su poradi toga i gotovo sva izvješća puna latinskih i nēmačkih parentez netreba mi ni dokazivati. Tomu sam zlu htio bar ponešto na put stati napisav rēčnik lēčničkog nazivlja (...)” (Dežman 1868b: I).

istom formulom: „Što mi sve točno pregledavši i zrelo prosudivši po načelih lēčničkih znanosti do znanja sudbenoga stavljamo i svojimi podpisi kao vērovredno podkrēplujemo” (Dežman 1868b: VII).

5. Izvješće završava **zaglavkom** i **potpisom** s mjestom i datumom pregleda ili obdukcije, imenom onoga tko je pregledao unesrećenoga te eventualno imenima svjedoka pregleda.

Slika 1. Stranica Dežmanova priručnika *Lēčnička izvēšća* (visa reperta) *za praktičnu porabu lēčnikov* (1868.)

Godinu dana nakon objavljivanja ovih dvaju naslova Ivan Dežman počinje održavati predavanja u Narodnome domu u Zagrebu. Svoje je govore postupno objavljivao i u časopisu *Vijenac* sve do 1873., a deset je govora objavio u knjizi *Čovjek prema zdravlju i ljepoti*, koja je prvenstveno bila namijenjena *krasnome spolu*. Knjiga je objavljena 1872. u Zagrebu u tiskari Dragutina Albrechta, a predavanjima je pridodano i deset ilustracija anatomskih dijelova tijela, kazalo te ispravci tiskanome izdanju koji su naknadno dodani.

Dežmana i dalje vodi isti motiv, kao što smo naveli, poznat i drugim djelima nastalima u 19. stoljeću – želi hrvatskomu narodu na hrvatskome jeziku približiti znanost: „Moja je namjera bila sasvim jasna; želio sam s jedne strane širiti prosvete

tu, a s druge strane podati priliku našem krasnomu spolu, da čuje u materinjem jeziku razlagati znanost, za koju je gdjekoja mislila, da je samo tudjemu jeziku dano njezine tajne otkrivati” (Dežman 1872: 5).

U svojim je govorima (poslije poglavljima u knjizi) obuhvatio nekoliko anatomskih podsustava: oči (*Čovječje oči, njihova ljepota i njihovo njegovanje*), kožu (*O ljepoti i njegovanju čovječje kože*), kosu (*O ljepoti i njegovanju kose*), kardiovaskularni sustav (*O srcu i njegovoj čuvstvenosti*), dišni sustav (*Ustroj disanja prema ljepoti i zdravlju*), slušni aparat (*O uhu i sluhu*), a nije manje važnim smatrao savjete koji čitateljicama pomažu u održavanju ljepote i zdravlja (*O ljepoti i njegovanju čovječjeg tiela, O odielu i modi prema zdravlju i ljepoti, O ljepoti i njegovanju duha*).

Iako je pripremajući svoje govore posezao za djelima austrijskoga oftalmologa Carla Ferdinanda von Arlta, češkoga fiziologa Johanna Nepomuka Czermaka, anatora Josepha Hyrtla i drugih liječnika, svoja je predavanja nastojao što više približiti publici. Tako je govore obično započinjao kratkom pričom ili poukom koju je njegova publika poznavala, zatim bi opisao anatomsku građu i objasnio funkcioniranje kojega od podsustava, a zaključio bi praktičnim savjetima dama kako njegovati ljepotu i zdravlje toga dijela tijela.

Primjerice, prvo poglavlje, ono o njezi očiju, započinje izrekom *čovjek od oka* te kratko nastavlja mišlju kako se ljudska osobnost ponajbolje vidi preko očiju. Poglavlje o koži započinje filozofskim promišljanjem o ljepoti, uspoređuje žene svijeta i komentira zbog čega neke imaju više, a neke manje bora, dok poglavlje o ljepoti i njegovanju čovječjega tijela započinje promišljanjem o skladnoj građi kao jednom od ideala ljepote. Nerijetko poseže za pjesmama i pričama usmene i pisane književnosti koje su njegovoj publici poznate: „Zato Anakreon naručujući slikaru, kako mu ima naslikati dragu, spominjuć njezine oči, reko: Sada oči u istinu | Baš od žive vatre stvori | Ko Ateni nek se žare | Ko Kiteri nek se cackle | Ljubvnime vlažnim sjajem” (Dežman 1872: 11).

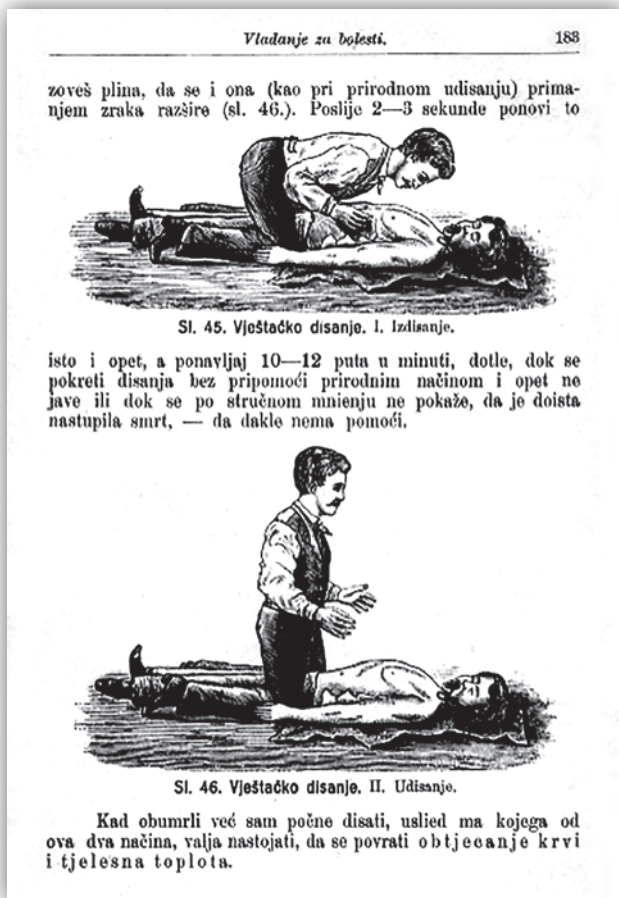
Nakon što bi privukao pažnju publike ovakvim digresijama, Dežman bi započeo opisivati anatomske podsustave o kojemu govori, i to tako što bi ga najčešće uspoređivao s nekim pojmovima i pojavama koje su njegovoj publici poznate. Tako očnu jabučicu (*očnu jedrku*) uspoređuje s *camerom obscurum*, pretečom fotoaparata, odnosno kutijom u koju ulazi svjetlost kroz mali otvor: „Sprava, koja nam služi za gledanje, nije drugo van po optičnih zakonih camere obscure gradjen stroj, koga mi očnom jadrkom zovemo. Ta očna jedrka ima oblik kruglje u promjeru jedva jedan palac dugačke” (Dežman 1872: 3). Nastavlja opis uspoređujući tanke kožice koje obavijaju jabučicu sa slojevima koji se nalaze u luku: „Te kožice omataju jedna drugu kao ljupina ljupinu na crljencu (luku)” (Dežman 1872: 3).

Dežman savjetuje svoju publiku i kako održavati i naglasiti ljepotu. Tako spominje različite preparate za crnjenje trepavica i obrva te proširivanje zjenica, ali upozorava na pogibeljne posljedice neispravnoga rukovanja tim proizvodima: „Gizdave su Parižanke nekako doznale za to [sredstvo za crnjenje trepavica] sredstvo, te se tamo pod imenom „Kohol” prodaje. Ako se tim crnilom nespretno, ili duže vremena mažeš, onda će ti osobito žliezdice na zaklopicah oboliti, te napokon i trepavice ispasti” (Dežman 1872: 15).

Zadarski je profesor primaljstva Ante Kuzmanić 1875. napisao udžbenik *Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje*, koji je objavljen u zadarskoj tiskari Špire Artale. Udžbenik obaseže 302 stranice, a sadrži predgovor i šezdeset poglavlja, odnosno lekcija kojima buduće primalje poučava anatomiji ženskoga spolnog sustava, začecu i razvoju djeteta, različitim oblicima porođaja (*rodjaj na zatiljak, na obraz, na noge, na kolina...*), bolestima i poremećajima, brizi o ženi i djetetu nakon porođaja, dojenju i postupanju u slučaju tragičnoga ishoda porođaja, a dio je lekcija potkrijepio i skicama. Vrlo je vrijedan dodatak ovome udžbeniku, osobito za filološka istraživanja, poglavlje *Tumačenje poglavitih riči i nazivah u ovoj knjizi upotrijebljenih* ili, kako to bilježi na naslovnici udžbenika, *jedan mali ričnik likarkog nazivlja i narodnih riči, uz prevod na jeziku italijanskom i nimačkom*. Rječnik ima 47 stranica s malo manje od 900 leksema. Riječ je o ginekološkom i opstetričskom nazivlju iako ima naziva i za dijelove drugih anatomskih sustava (*criva, čelno-strilasti svez, gerkljan, golen, kralježak, zatiljača, želudac, žučni mjehurić*), kao i za njihove bolesti te poremećaje (*crivobolja, padavica*), ponešto kemijskoga nazivlja (*dušik, kisik, sumpor*), naziva za bilje (*bajami, gljiva, lipovo cviče, merta, pamuk*) i drugih leksema koji ne pripadaju ovomu specijaliziranom leksiku (*boja, časak, dakako, drakma, koješta, lutka, podneblje, sveučilište*).

Hrvatsku udžbeničku i priručničku literaturu 19. stoljeća zaključuje udžbenik *Čovjek i njegovo zdravlje* (1898.) Antuna Lobmayera. Udžbenik je namijenjen „naročito učenicama naših viših djevojačkih škola jer će im biti (...) od priekie potrebe za svakdanji život” (Lobmayer 1898: 3), ima 190 stranica, a podijeljen je na četiri dijela. U uvodnome dijelu autor daje nekoliko napomena o čovjeku i njegovu tijelu, slijedi poglavlje o građi i ustrojstvu ljudskoga organizma, zatim dio posvećen njegovanju zdravlja te poglavlje o njezi bolesnika, a na kraju se nalazi i kazalo pojmova koje čitatelju olakšava snalaženje. Cjelina koja govori o građi ljudskoga tijela podijeljena je na potpoglavlja, ovisno o tome koji se anatomski sustav obrađuje (*organi za kretanje, organi za hranitbu, organi za osjećanje*). Autor daje precizan opis dijelova tijela, što potkrjepljuje detaljnim skicama s nazivima. U drugome dijelu upozorava čitatelje na važnost očuvanja zdravlja, a poglavlje je podijeljeno na nekoliko manjih cjelina. Tako u jednoj od njih govori o važnosti održavanja prostora u kojemu bo-

ravimo čistim i prozračenim, zatim piše o hrani koju moramo konzumirati kako bismo bili zdravi, a spominje i različitu vrstu odjeće i materijale koji odgovaraju ljudskome tijelu. Poglavlje zaključuje savjetima o njezi različitih dijelova tijela, a kratko se osvrće i na važnost njegovanja duha. U zaključnome dijelu, naslovljenome *Bolestni čovjek*, Lobmayer savjetuje kako pomoći bolesniku. Riječ je o bolestima i nezgodama koje čovjek može sam zaliječiti, odnosno u trenutcima kada treba djelovati instinktivno (*Kada se tko opeče, Kada se komu kost slomi, Nesvjestica* itd.). Poglavlje zaključuje crticama naslovljenima *Kada se tko objesi, Kada se tko utopi, Kada se tko uguši*. Iako bi čitatelj na prvi pogled zbog uporabe svršenih glagola *objesiti, utopiti i ugušiti* mogao zaključiti da je riječ o postupcima koji se moraju obaviti nakon tragičnoga ishoda, čitanjem postaje jasno da je autor zapravo ponudio nekoliko savjeta kako pomoći čovjeku koji nije pri svijesti, ali je još uvijek živ.

Slika 2. Stranica udžbenika *Čovjek i njegovo zdravlje* (1898.)

Ovo je djelo didaktičkoga karaktera, a autorov način pisanja ostaje u okvirima znanstvenoga stila, kojem udžbenici obično i pripadaju. Čitatelja upoznatoga s opusom Ivana Dežmana ovaj će udžbenik neizbježno podsjetiti na *Čovjeka prema zdravlju i ljepoti* – oba su namijenjena prvenstveno ženama, kao što to autori navode u prvim redcima svojih djela, a oba sadrže podatke o anatomiji ljudskoga organizma, ali i praktične savjete o tome kako njegovati tijelo. Ipak, razlike među tim dvama djelima ima. Dežmanov i Lobmayerov stil ponaprije se razlikuju zbog konteksta u kojemu nastaju. Prvi od njih piše govore kojima, kako i sam u predgovoru navodi, „s jedne strane [želi, op. M. F. B.] širiti prosvjetu, a s druge strane podati priliku našem krasnome spolu, da čuje u materinjem jeziku razlagati znanost, za koju je gdjejoja mislila, da je samo tudjemu jeziku dano njezine tajne otkrivati” te nastavlja kako je ženama želio „prilagoditi svoja čitanja, te sam tim u njih nastojao što više moguće popularnim načinom izcrpiti anatomiju, fizijologiju, kozmetiku (...)” (Dežman 1872: 5). Drugi piše udžbenik, dakle djelo koje samo po sebi ne mora biti zabavno, nego poučno te mora pružiti sve potrebne informacije za što bolju izobrazbu publike kojoj je namijenjen. Antun Lobmayer imao je vrlo bogat opus. Za života mu je objavljeno više higijenskih i zdravoslovnih crtica, zapravo knjižica u kojima raspravlja o raznim temama koje se tiču liječništva u užem i širem smislu, a većina ih je didaktičnoga karaktera te je namijenjena publici koja nije nužno trebala biti medicinske struke. Zbog toga su one kratke i pisane jednostavnim stilom. Zanimljivo je da je jedan od prvih autora koji se bavi vegetarijanstvom, o čemu piše u svojoj *higijenskoj crtici Vegetarijanci* iz 1886. godine. Knjižica obaseže 21 stranicu, a u njoj ne skriva svoj stav o ovome fenomenu: „Dakle izkorieniti bi htjeli našu domaću stoku, samo da sviet nejede više mesa! Čovjek je tako stvoren, da jede od različitih jelah, a poviest nas uči, da su oni narodi, koji su živili od mješovite hrane, izveli najslavnija djela (...)” (Lobmayer 1886: 13). Spomenimo još nekoliko naslova: *Koliko može čovjek živjeti?* (1884.), *Naša kuća, kakova jest, a kakova treba da bude* (1888.), *Nešto o snu* (1893.), *O nervoznosti* (1894.), *Podnebjje prema zdravlju* (1889.) i dr. Od većih djela, osim opisanoga udžbenika, spomenimo i priručnik *Prva pomoć kada tko nastrada* iz 1883., koji obaseže 165 stranica savjeta i 32 ilustracije te udžbenik ginekologije i opstetricije *Učevna knjiga za učenice primaljstva: sa 69 medju tekstom utiskanih slika* iz 1877., koji je doživio nekoliko izdanja i smatra se prvim modernim udžbenikom za primalje (v. Maksimović i Maksimović 2014: 408).

ZAKLJUČAK

Hrvatsko je 19. stoljeće bilo vrlo burno i u društvenom i u političkom, ali i u filološkom smislu. Budući da je bez jezika i literature na tome jeziku teško zamisliti postojanje bilo koje znanosti, jasno je da je pisana produkcija 19. stoljeća

bila važna i za razvoj medicine općenito, a osobito približavanje struke laicima te mijenjanje svijesti o nužnosti održavanja higijene, kako tijela tako i duha. Udžbenička i priručnička literatura ovdje popisana i ukratko opisana pokazuje koliko je bogatu medicinsku produkciju Hrvatska imala u gotovo svim dijelovima zemlje, što svjedoči o tome da je medicina bila jedno od područja u kojemu se hrvatski književni jezik rano i intenzivno razvijao, i to ne samo kao jezik znanstvene komunikacije nego i kao jezik popularizacije znanja.

S filološkoga gledišta, ova su djela iznimno vrijedan izvor za proučavanje povijesti hrvatskoga medicinskog nazivlja i znanstvenoga stila. Autori poput Schwarza, Dežmana, Kuzmanića i Lobmayera svjesno su nastojali stvarati i usustavljivati domaću terminologiju, često nudeći višejezične usporedbe i rječničke dodatke, čime su aktivno sudjelovali u oblikovanju hrvatskoga znanstvenog jezika. Njihova djela pokazuju kako se u 19. stoljeću razvijaju terminološka preciznost, didaktička jasnoća i prilagodba ciljanomu čitateljstvu.

Ovaj pregled ne pretendira na iscrpnost, nego želi pridonijeti sustavnijem sagledavanju hrvatske medicinske udžbeničke i priručničke literature 19. stoljeća te upozoriti na njezin potencijal za daljnja interdisciplinarna istraživanja – filološka, povijesnomedicinska, pedagoška i kulturološka. U tom smislu, analizirana djela nisu samo povijesni izvori o razvoju medicine nego i važna svjedočanstva o ulozi jezika u oblikovanju znanja i društvene svijesti u razdoblju hrvatskoga narodnog i kulturnog oblikovanja.

LITERATURA

1. Dežman, I. (1868a) *Rječnik lječničkog nazivlja*. Zagreb: Knjižarnica Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera).
2. Dežman, I. (1868b) *Lječnička izvješća (visa reperta) za praktičnu porabu lječnikov*. Zagreb: Nakladom Svetozara Galca.
3. Dežman, I. (1872) *Čovjek prema zdravlju i ljepoti*. Zagreb: Slovi Dragutina Albrechta.
4. Dugački, V. (1991) Medicinsko nazivlje u rječniku dubrovačkog leksikografa Joakima Stullija. *Anali*, 29: 253–257.
5. Dugački, V. (1978) Belostenčev *Gazophylacium* kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja. U Balabić, J. i Dadić, Ž. (Ur.), *Znanost u sjevernoj Hrvatskoj u XVIII stoljeću, zbornik radova Prvog simpozija iz povijesti znanosti* (str. 45–51). Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo: Sekcija za povijest znanosti.
6. Dugački, V. (2007) Habeličev dicionar (1670) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja. *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 1(1), 53–59.
7. Fatović-Ferenčić, S. i Brkić Midžić, S. (2022) Uloga *Liječničkog vjesnika* u njegovanju strukovnog jezika – Da ne će naš govor biti pun njemačkih, a i često suvišnih latinskih i grčkih izraza, te naše pisane radnje vrviti od nesgrapnih kovanica. *Liječnički vjesnik*, 144(7-8), 207–216.

8. Fureš, R.; Dražančić, A.; Blažeka, Đ.; Cesarec, I.; Kopjar, M.; Šanjug, J.; Zadro, M.; Krajcar, M. (2010) Ivan Krstitelj Lalangue i njegova prva tiskana medicinska stručna knjiga iz područja primaljstva na hrvatskom jeziku. *Gynaecologia et perinatologia*, 19(1): 44–54.
9. Habek, D. (2013) Prilog povijesti sudske medicine i mrtvozorstva u gradu Bjelovaru. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, 64(3): 463–473.
10. Husinec, F. (2013) Doprinos križevačkih liječnika unaprjeđenju hrvatskoga zdravstva. *Prirodoslovlje*, 13(1-2), 97–110.
11. Klaić, B. (2001) *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
12. Lobmayer, A. (1898) *Čovjek i njegovo zdravlje*. Zagreb: Matica hrvatska.
13. Maksimović, J. i Maksimović, M. (2014) From the “Art of Cutting the Umbilical Cord” by dr. J. B. Lalangue to the “Midwifery” by prof. dr. A. Lobmayer and prof. dr. F. Durst. *Acta medico-historica Adriatica: AMHA*, 12(2), 385–412.
14. Padovan, I. (1991) Povijesne crtice iz hrvatske medicinske leksikografije i perspektive. *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, Razd. za leksikografiju, enciklopediku i informatiku*, 1(1): 173–176.
15. Pavlović, E. (2001) Dr. Đuro Augustinović i pokušaji stvaranja hrvatskoga medicinskoga nazivlja. *Medicina*, 37: 55–58.
16. Tolj, J.; Jermen, N. i Jecić, Z. (2019) *Medicina u hrvatskoj leksikografiji i enciklopedici*, *Acta medico-historica Adriatica: AMHA*, 17(2), 313–336.

SUMMARY

Recognizing the crucial role of medicine in everyday life, it is unsurprising that medical literature in the Croatian language has been produced and studied for several centuries. To date, numerous studies have provided an overview of the history of Croatian medical literature, primarily focusing on lexicographical works, encyclopedias, and publications.

Nevertheless, Croatian medical textbooks and manuals from the 19th century have been less systematically examined as a distinct corpus. This period is particularly significant in the history of Croatian scientific and cultural production: it was marked by intensified efforts to standardize the Croatian language, the development of scientific terminology, and Enlightenment-inspired initiatives aimed at making scientific knowledge accessible to the Croatian public in their native language. Works produced during this period bear witness to the development of medicine in the Croatian context and represent a valuable source for studying the history of Croatian scientific and professional terminology, as well as scientific style.

The aim of this study is to provide an overview of selected Croatian medical textbooks and manuals from the 19th century, listing them and briefly describing their structure, content, and intended use. By doing so, the study seeks to supplement existing overviews of older Croatian medical literature and to highlight the significance of these works for interdisciplinary research, encompassing medical history, linguistic studies, and the broader cultural context of 19th-century Croatia.

Keywords: *history of Croatian medicine, medical textbooks and manuals, history of the Croatian literary language, Croatian medical terminology*

